

SODELOVANJE Z NOSILCI DEDIŠČINE V SLOVENSКИH MUZEJIH IN GALERIJAH

Strokovno izpopolnjevanje z delavnico

Strokovno izpopolnjevanje z delavnico na temo sodelovanja z nosilci dediščine v slovenskih muzejih in galerijah je organizirala Služba za premično dediščino in muzeje (v nadaljevanju SPDM) s sedežem pri Narodnem muzeju Slovenije v sodelovanju s Tino Palaić, antropologinjo in muzeologinjo. Spodbujanje izobraževanja muzejskih strokovnjakov ter skrb za zagotavljanje kakovosti muzejskih storitev sta med temeljnimi nalogami SPDM, kar naju je z vodjo SPDM Majo Hakl Saje spodbudilo k pripravi serije izpopolnjevanj za muzealce. V letu 2020 je izpopolnjevanje naslovlilo področje dostopnosti in inkluzivnosti slovenskih dediščinskih ustanov za družbene skupine z različnimi ovirami (Palaić in Hakl Saje 2021), v letu 2021 pa je bilo namenjeno izmenjavi izkušenj, izzivov in razmislekov o sodelovanju z nosilci dediščine pri njenem raziskovanju in predstavljanju.¹

Pred pripravo programa izpopolnjevanja je SPDM z anketnim vprašalnikom za muzealce poskusila pridobiti splošen vpogled v to področje dela v slovenskih muzejih, s poudarkom na izzivih, s katerimi se srečujejo. Odgovorilo je 62 posameznikov, ki so poročali, da je sodelovanje s posamezniki oziroma družbenimi skupinami, ki so nosilci dediščine, prisotna praksa v muzejih, najpogosteje pa obsega prispevanje gradiva (predmeti, osebne zgodbe) za razstavo, sodelovanje pri pripravi in izvedbi spremljevalnega programa ter skupno raziskovanje dediščine. Po poročanju anketirancev so bile pozitivne posledice vključevanja nosilcev dediščine za institucije nove informacije in gradiva (fotografije, predmeti, osebne zgodbe), dopolnitev zbirk, boljše razumevanje dediščine, kakovostnejše razstave, močnejše vezi s terenom, novo občinstvo, večja medijska odzivnost in pozitivni odzivi lokalnih skupnosti. Pri tem delu so se anketiranci srečali s kar nekaj izzivi, med drugim s pomanjkanjem časa, kadra in financ, z izzivi pri vzpostavljanju stika in zaupanja z nosilci dediščine, z izzivi v komunikaciji in pri usklajevanju želja in potreb vseh strani, pa tudi z vprašanji varovanja osebnih podatkov. Želeli so, da bi izpopolnjevanje ponudilo odgovore na vprašanja, kako poiskati in pridobiti nosilce dediščine za sodelovanje; kako komunicirati z njimi (upoštevanje potreb in grajenje zaupanja); katere metode dela uporabiti; kako zagotoviti uveljavljanje oz. sprejemanje strokovne-

ga pristopa in ohraniti strokovnost (vloga kustosa); kako ohraniti avtentičnost in verodostojnost dediščine; kako zagotoviti, da dediščina ne pristane na trgu; kako se spopasti s časovnim in finančnim primanjkljajem in mankom strokovnega kadra ter kateri so primeri dobrih praks.

V skladu z željami anketirancev sva k predstavitvi njihovih izkušenj povabili pet muzealcev iz nacionalnih in lokalnih muzejev (MNZS, MAO, SEM, Tolminski in Tržiški muzej) ter tri predstavnike nosilcev dediščine, ki so sodelovali v predstavljenih projektih. Tik pred zdajci sta sodelovanje odpovedala dva nosilca. Z vnaprej posnetimi predstavitvami so predavatelji orisali različne vidike sodelovanja z nosilci dediščine oziroma z muzejem, ki so objavljeni na spletni strani Narodnega muzeja Slovenije (www.nms.si/si/muzej/spdm#dostopnost) in na YouTube kanalu SPDM (www.youtube.com/channel/UCtRzYlyQfM3T0DmKtiYt_eg). Objavljeno gradivo poleg posnetka predavanja vključuje še njegovo transkripcijo, vsebina pa je trajno dostopna vsem zainteresiranim. Od objave na YouTube kanalu 4. novembra do pisanja tega poročila 28. decembra 2021 so posnetki skupaj dosegli 355 ogledov. Uvod v strokovno izpopolnjevanje je imel v omenjenem času 58 ogledov, teoretske opredelitve sodelovanja z nosilci dediščine 53 ogledov, predstavitev sodelovanja z oblikovalci in obrtniki v okviru projekta MADE IN: Pripovedi oblikovanja in obrti 45 ogledov, predstavitev sodelovanja s pričevalci, ki so bili taboriščniki v nemških koncentracijskih taboriščih, 32 ogledov, predstavitev sodelovanja s priseljenci v okviru projekta Afrika in Slovenija: Preplet ljudi in predmetov 52 ogledov, prispevek Razstava po naročilu, ki je predstavil pripravo razstave na pobudo in s sodelovanjem z lokalnim zbiralcem, 55 ogledov, sodelovanje s folklorno skupino Karavanke 31 ogledov in prispevek nosilke dediščine z vidika sodelovanja folklorne skupine z muzejem 29 ogledov.

Spletno izpopolnjevanje je potekalo dvakrat, in sicer 18. in 25. novembra 2021 med 10.00 in 12.30 uro. S predavatelji smo najprej razpravljali o različnih vidikih njihovega sodelovanja z nosilci, pri čemer smo izpostavili zlasti pridobivanje nosilcev za sodelovanje in krepitev zaupanja med muzejem in njimi, urejanje medsebojnih odnosov (s poudarkom na formalnih vidikih), spremenjeno vlogo kustosov v tem procesu in vidik ohranjanja strokovnosti, pa tudi učinke sodelovanja oziroma evalviranje. V drugem delu spletnega srečanja so udeleženci po skupinah razmišljali o možnih strategijah reševanja izzivov pri sodelovanju z

¹ Strokovno izpopolnjevanje z delavnico na temo sodelovanja z nosilci dediščine je organizirala Špela Kojc, ki je v tistem času nadomeščala Majo Hakl Saje.

nosilci dediščine na treh izbranih primerih. Namen delavnice je bil v sodelovanju s kolegi razmisliti o konkretnih težavah in poiskati rešitve pri sodelovanju z romsko skupnostjo, osebami s statusom mednarodne zaščite in lokalnimi društvi, ki si prizadevajo za bolj trajnostne družbene prakse. Prvega spletnega srečanja 18. novembra 2021 se je udeležilo 11 udeležencev, drugega, 25. novembra 2021, pa 16 udeležencev. Poleg muzealcev iz državnih, pooblaščenih in drugih muzejev in galerij je bila med udeleženkami tudi raziskovalka z ZRC SAZU.

Sodelovanje z nosilci dediščine: teoretska izhodišča

Muzeji so prostori spomina, kjer lahko obiskovalci spoznajo najrazličnejše zgodbe iz preteklosti, ki so pomembne za sedanji čas in jih želimo ohraniti za prihodnje generacije. V muzejih jih lahko uporabimo tudi za naslavljanje izzivov sedanjega časa in pri zamišljanju boljše prihodnosti. Težnje po demokratizaciji in ideje o vključenosti in sodelovanju muzeje usmerjajo k skupni odgovornosti s posamezniki ali družbenimi skupinami za njihovo dediščino. K temu delu muzeje usmerjajo tako teoretska spoznanja kot tudi temeljni muzejski dokumenti, kot je na primer ICOM-ov kodeks muzejske etike, ki glede vloge muzeja v sodobni družbi poudarja »sodelovanje s skupnostjo in uveljavljanje njene dediščine« kot »sestavni del izobraževalne vloge muzeja« (Batič idr. 2005: 22). Sodelovanje muzeja z nosilci dediščine prispeva k boljši skrbi za dediščino, muzeji pa tako pridobivajo tudi novo občinstvo. Še bolj pomembno pa je, da muzeji s takim sodelovanjem omogočijo celovitejše razumevanje družbe, saj na ta način v predstavitev dediščine vključijo tudi do tedaj prezrte ali utišane perspektive in prispevajo k bolj vključujoči, pravičnejši in spoštljivejši družbi (Sandell 2003; Starec 2010; Židov 2011; Žagar 2012; Žagar 2013; Valentinčič Furlan 2018).

Za potrebe izpopolnjevanja smo med nosilce dediščine uvrstili izvajalce, posredovalce in prenašalce dediščine, posameznike in skupine, katerih osebno zgodovino, spomine in materialno kulturo želimo predstaviti v muzeju, v procese dediščinjenja pa so na nekem območju lahko kot skupnost vključeni tudi prebivalci tega območja. Nosilci dediščine muzeje pogosto razumejo kot odmaknjene, avtoritativne institucije, kar se kaže v njihovem stališču, da nimajo česa prispevati k procesom dediščinjenja ali da je njihova vloga zgolj posredovati gradivo in informacije muzejskim strokovnjakom, ki so zanj odgovorni. Za preseganje te vrzeli med muzejskimi strokovnjaki in nosilci dediščine je bistveno, da so slednji povabljeni v snovanje projekta od njegovega začetka, da skupaj s kustosi oblikujejo cilje in predvidene rezultate sodelovanja. Pomembna je tudi transparentnost celotnega procesa, ki jo uresničujemo tako, da institucija in nosilci opredelijo jasna vodila sodelovanja in jih občasno tudi znova premislijo in določijo. Tako so naslovljene potrebe, ideje in razumevanje dediščine vseh

vključenih strani, kar prispeva h krepitvi občutkov pripadnosti in skupne odgovornosti za projekt (glej Marstine 2011; Palaić 2015; Palaić in Rogelj Škafar 2017).

Sodelovanje z nosilci je vedno odvisno od konkretnega projekta in njegovih zahtev, pa tudi od vseh v projekt vključenih posameznikov. Poteka lahko na več različnih načinov, ki jih v nadaljevanju povzemam iz številnih virov (Fouseki 2010; Shatanawi 2012; Golding in Modest 2013; Onciul idr. 2017). Raziskovanje dediščine vključuje na primer posamezne ali skupinske ogledе muzejskih predmetov na razstavah in v depojih, pregled osebne dediščine (predmetov, fotografij, posnetkov) s posamezniki ali v skupinah, intervjuje s posamezniki ter izvedbo fokusnih skupin in delavnic (pri čemer se lahko poslužujemo različnih tehnik, na primer tehnike gledališča zatiranih). Oblikujemo lahko tudi posebno svetovalno skupino, ki poleg kustosov in nosilcev dediščine vključuje še raziskovalce, umetnike, aktiviste in druge. Sodelovanje pri pripravi razstave (besedila, izbor predmetov, oblikovanje) lahko poteka v sodelovanju s posamezniki ali celotno skupino v obliki delavnic ali diskusij in skupnega ali individualnega pregledovanja oblikovalskega načrta in gradiv za razstavo. Nosilci lahko pripravijo tudi svoje lastno (umetniško, raziskovalno ipd.) delo za razstavo. V ta segment je vključeno tudi sodelovanje pri pripravi razstavnega kataloga, za katerega lahko nosilci dediščine prispevajo različne vrste besedil oziroma jih napišejo skupaj s kustosom. Sodelovanje z nosilci dediščine pa lahko poteka tudi pri pripravi spremljevalnega programa, pri čemer se skupaj premisli o njegovih ciljeh ter o vsebini in vlogi obeh strani pri njegovi izvedbi.

V literaturi lahko najdemo več kritik takih sodelovanj. Bernadette Lynch (2017), ki je raziskovala učinkovitost vključevanja javnosti v muzejsko delo v Veliki Britaniji, je na primer ugotovila, da kljub dobrim namenom procesi sodelovanja običajno še vedno odslkavajo agende muzejskih institucij. Muzejski strokovnjaki nosilce dediščine pogosto razumejo zgolj kot uporabnike njihovih storitev in ne kot sodelavce pri raziskovanju in interpretiranju dediščine. S takim pristopom se vzpostavijo kot avtoriteta in nadzorujejo dosežke sodelovanja z nosilci. O frustracijah, jezi in nezadovoljstvu skupnosti piše na primer tudi Kalliopi Fouseki (2010), ki poudarja, da je poleg neupoštevanja potreb in želja nosilcev dediščine v primeru, ki ga je raziskovala, prišlo tudi do napetosti zaradi različnih usmeritev – kustosi so bili osrediščeni na predmete, nosilci pa bolj na ljudi in njihove zgodbe.

Bryony Onciul (2013) izpostavlja, da pri sodelovanju z nosilci ne gre niti za vključevanje muzeja niti skupnosti, temveč posameznikov z obeh strani, ki se v tem srečanju pogajajo za pomene. Vsako tako srečanje je enkratno tako zaradi posameznikov, ki so vanj vključeni, kot zaradi konteksta, časa, prostora in obsega skupne moči. Vloga kustosa se pri tem sodelovanju pomembno spremeni, saj ta namesto strokovnjaka, ki podaja svoje razumevanje pomena in vre-

dnosti dediščine, postane mediator, ki omogoča odnose med dediščino in ljudmi (Schorch 2017: 41). Tako sodelovanje pa od kustosa zahteva več energije in časa, prav tako pa tudi ogromno strokovnega znanja in veščine komuniciranja. Z nosilci dediščine se je namreč pogosto treba pogajati in se dogovoriti o najustreznejši možnosti, ki zadosti tako muzeološkim kriterijem kot tudi željam in potrebam nosilcev dediščine. Uspešno sodelovanje z nosilci dediščine od kustosa zahteva občutljivost za različne perspektive in razumevanja dediščine, prav tako pa tudi za različne nosilce dediščine in njihove potrebe. Z izpopolnjevanjem, ki ga je organiziral SPDM, smo s predstavitvijo dobrih praks ter z razpravo in delavnico o izzivih takih sodelovanj poskusili prispevati košček k mozaiku razvoja teh veščin.

Predavanja in delavnica

Svoje izkušnje in razmisleke o sodelovanju z nosilci dediščine je predstavilo pet predavateljev, različne vidike sodelovanja z muzejem pa ena predavateljica. Dr. Monika Kokalj Kočevar, zgodovinarica in muzejska svetnica v Muzeju novejših zgodovine Slovenije, je analizirala svoje številne izkušnje z intervjuvanjem slovenskih taboriščnikov iz nemških koncentracijskih taborišč. Umetnostna zgodovinarica in muzejska svetnica dr. Cvetka Požar ter arhitektka in muzejska svetovalka Maja Vardjan iz Muzeja za arhitekturo in oblikovanje sta predstavili sodelovanje med muzejem, oblikovalci in obrtniki, ki je potekalo v sklopu mednarodnega projekta MADE IN: Pripovedi obrti in oblikovanja. Etnologinja Tina Palaić iz Slovenskega etnografskega muzeja je orisala projekt sodelovanja s slovenskimi Afričani, ki je potekal v sklopu evropskega projekta SWICH – Delitev sveta vključenosti, ustvarjalnosti in dediščine. Dr. Bojan Knific, etnolog in višji kustos v Tržiškem muzeju, je predstavil svoje izkušnje sodelovanja s Folklorno skupino Karavanke iz Tržiča, v spremnem besedilu, ki je dostopno na spletni strani SPDM, pa podrobneje opredelil podobnosti in razlike med delovanjem muzejev in folklornih skupin. Karla Kofol, etnologinja v Tolminskem muzeju, je v svojem prispevku opozorila na tesno povezanost muzeja z lokalno skupnostjo in opisala izzive sodelovanja z raziskovalcem lokalne zgodovine, ki se med drugim posveča tudi preučevanju staroverstva. Saša Meglič, predsednica Folklorne skupine Karavanke Tržič, ki že vrsto let sodeluje s Tržiškim muzejem, je opozorila na več projektov sodelovanja z muzejem in poudarila, da je skupaj mogoče pri raziskovanju in promociji dediščine doseči več. Udeležence smo prosili, da si posneta predavanja ogledajo vnaprej in ob prijavi na izpopolnjevanje priložijo svoja vprašanja za predavatelje. Zbrana vprašanja smo strnili v vsebinske sklope in jih v diskusiji v prvem delu izpopolnjevanja poskusili nasloviti čim več.

V drugem delu izpopolnjevanja so udeleženci v skupinah razmišljali o treh različnih primerih sodelovanja z nosilci dediščine in iskali svoje odgovore na zastavljene izzive. Pri sodelovanju z romsko skupnostjo so razmišl-

jali o tem, kako bi pristopili k nosilcem dediščine in jih pridobili za sodelovanje, kako bi krepili zaupanje med muzejem in sodelujočimi, kako bi rešili nastali konflikt (različni interesi in pogledi na dediščino med sodelujočimi skupinami) in kako bi naslovili izbrano tematiko, za katero se nosilci dediščine bojijo, da bi v obliki muzejske razstave krepila stereotipe in predsodke o njihovi skupini. Pri sodelovanju z osebami s statusom mednarodne zaščite so prav tako razmišljali o pridobivanju sodelujočih in krepitvi njihovega zaupanja v muzejsko institucijo, o metodah in pristopih raziskovanja njihove težke dediščine ter o strokovni argumentaciji vsebinskega sklopa razstave o težavah pri integraciji teh oseb v večinsko družbo, ki bi mu nasprotovali na primer muzejski kolegi, ustanovitelj ali drugi deležniki projekta. Pri sodelovanju z lokalnimi društvi, ki spodbujajo trajnostne družbene prakse, so udeleženci razmišljali o tem, kako bi jih pritegnili k sodelovanju, kako bi odgovorili na njihove želje po financiranju njihovega prispevka, ki ga v projektu niso predvideli, kako bi raziskali in na razstavi predstavili različne pristope in prakse izbranih društev in kako bi se odzvali na naknadno prošnjo enega od lokalnih društev za sodelovanje v projektu, ki ga zaradi vsebinskega odstopanja pri snovanju projekta niso predvideli. Po delavnici so udeleženci delili svoja razmišljanja in strategije za rešitev zastavljenih izzivov. Izpopolnjevanje je bilo časovno omejeno, zato v diskusiji v prvem delu nismo uspeli odgovoriti na vsa vprašanja, zagotovo pa bi se lahko tudi pogovor po delavnici še bolj razvil. Prav zato smo predavatelje prosili, da pisno odgovorijo na vsa vprašanja, ki smo jih potem skupaj z literaturo na temo sodelovanja z nosilci dediščine poslali udeležencem po elektronski pošti kot dodatni paket gradiva.

Evalvacija izpopolnjevanja

Udeležence spletnega izpopolnjevanja smo prosili za evalvacijo dogodka, pri čemer nas je zanimala njihova ocena zadovoljstva z organizacijo, moderiranjem, trajanjem in izvedbo izpopolnjevanja preko spleta. Želeli smo pridobiti tudi njihovo oceno zadovoljstva z izbiro obravnavane tematike, z vsebino diskusije s predavatelji, z vsebino delavnice in z diskusijo po delavnici. Ocenjevali so z ocenami od 1 do 5 po naslednji lestvici: 1 – zelo slabo, 2 – slabo, 3 – zadovoljivo, 4 – prav dobro, 5 – odlično. Zanimalo nas je tudi, kaj bi želeli spremeniti, da bi bilo izpopolnjevanje z delavnico boljše, in za katere teme bi želeli, da jih SPDM naslovi v prihodnje. Na vprašalnik je odgovorilo deset udeležencev, enega smo pri analizi izločili. V spodnji tabeli si lahko ogledate rezultate evalvacije.

Postavka	Ocena
vaše zadovoljstvo z organizacijo izpopolnjevanja	4,89

vaše zadovoljstvo z moderiranjem izpopolnjevanja	4,89
vaše zadovoljstvo z izvedbo preko spleta	4,78
vaše zadovoljstvo s trajanjem izpopolnjevanja	4,44
vaše zadovoljstvo z izbiro obravnavane tematike	4,78
vaše zadovoljstvo z vsebino diskusije s predavatelji	4,78
vaše zadovoljstvo z vsebino delavnice	4,89
vaše zadovoljstvo z diskusijo po delavnici	4,78

Tabela 1: Rezultati ocen udeležencev izpopolnjevanja z delavnico.

Med odgovori najbolj izstopa ocena zadovoljstva s trajanjem izpopolnjevanja. Nekaj udeležencev je poročalo, da bi si želeli več časa za razpravo v prvem delu, da bi lahko predavatelji odgovorili na vsa vprašanja, več časa za delavnico, da bi lahko bolj poglobljeno odgovorili na kompleksne izzive izbranih primerov sodelovanja z nosilci, in več časa za diskusijo po delavnici. Eden od udeležencev bi dal večji poudarek interaktivnosti same delavnice.

Udeleženci so zapisali, da si v prihodnje želijo, da SPDM naslovi teme avtorskih pravic pri raziskovanju in razstavljanju dediščine; novih pristopov in načinov predstavitve dediščine ter tehnološke pripomočke; interpretacije dediščine skozi aktualne družbene tematike; izbire, implementiranja in vzdrževanja digitalnih inovacij v muzejih in galerijah; muzejev in prihodnosti; pridobivanja sredstev za programe in promocijo; standardov interpretacije dediščine; problematike terenskega dela in ustnih virov, tehnike intervjuvanja ter vrednotenja posameznika kot pričevalca; zasebnih zbirk in arheološke dediščine.

Kot kaže, muzealcem tem in izzivov še dolgo ne bo zmanjkalo. Družbene spremembe, še posebej pa razvoj znanja o družbi in ljudeh z novimi perspektivami in problematikami, spodbujajo spremembe tudi v muzejih in galerijah. Pomembno je, da se nanje pravočasno odzovemo. Za to pa je treba izzive najprej prepoznati, pridobiti večšine za spoprijemanje z njimi in imeti še kanček poguma, da se jih lotimo. SPDM se veseli izpopolnjevanja v letu 2022, ko bomo predstavili različne pristope k večanju dostopnosti do dediščine osebam z okvaro vida.

Viri in literatura

BATIČ, Nejka, Ralf Čeplak Mencin, Marjeta Mikuž in Gregor Moder (ur.): *Icomov kodeks muzejske etike*. Ljubljana: Icom, Mednarodni muzejski svet, Slovenski odbor, 2005; [deks/eticni_kodeks.pdf, 28. 12. 2021.](http://www.icom-slovenia.si/fileadmin/user_upload/dokumenti/eticni_ko-</p>
</div>
<div data-bbox=)

FOUSEKI, Kalliopi: 'Community voices, curatorial choices': community consultation for the 1807 exhibitions. *Museum and Society* 8/3, 2010, 180–192.

GOLDING, Viv in Wayne Modest (ur.): *Museums and Communities: Curators, Collections and Collaboration*. London: Bloomsbury, 2013.

MARSTINE, Janet: The contingent nature of the new museum ethics. V: Janet Marstine (ur.), *The Routledge companion to museum ethics: redefining ethics for the twenty-first century museum*. Abingdon, New York: Routledge, 2011, 3–25.

ONCIUL, Bryony: Community Engagement, Curatorial Practice, and Museum Ethos in Alberta, Canada. V: Viv Golding in Wayne Modest (ur.), *Museums and Communities: Curators, Collections and Collaboration*. London in druga: Bloomsbury, 2013, 79–97.

ONCIUL, Bryony, Michelle L. Stefano in Stephanie Hawke (ur.): *Engaging Heritage, Engaging Communities*. Woodbridge: The Boydell Press, 2017.

PALAIĆ, Tina: Družbeno angažirani muzej: vključevanje romske skupnosti v soustvarjanje muzejskih vsebin. *Etnolog* 25/76, 2015, 209–217.

PALAIĆ, Tina in Bojana Rogelj Škafar: Slovenski Afričani: o njihovih osebnih predmetih v prepletu identitet. *Etnolog* 27/78, 2017, 39–63.

PALAIĆ, Tina in Maja Hakl Saje: Dostopnost in inkluzivnost v slovenskih muzejih in galerijah. Strokovno izpopolnjevanje z delavnico. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 61/1, 2021, 123–126.

SANDELL, Richard: Social inclusion, the museum and the dynamics of sectoral change. *Museum and Society* 1/1, 2003, 45–62.

SCHORCH, Philipp: Assembling Communities: Curatorial Practices, Material Cultures and Meanings. V: Bryony Onciul, Michelle L. Stefano in Stephanie Hawke (ur.), *Engaging Heritage, Engaging Communities*. Woodbridge: The Boydell Press, 2017, 31–46.

SHATANAWI, Mirjam: Engaging Islam: Working with Muslim Communities in a Multicultural Society. *Curator: The Museum Journal* 55, 2012, 65–79.

STAREC, Saša: Post-muzeji na obzorju: nov koncept muzeja za novo tisočletje. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 50/1–2, 2010, 42–47.

VALENTINČIČ FURLAN, Nadja: LGBT: razstava štirih. *Etnolog* 28/79, 2018, 181–190.

ŽAGAR, Janja: Moje življenje, moj svet: osebne razstave obiskovalcev SEM. *Etnolog* 22, 2012, 243–254.

ŽAGAR, Janja: Jaz – moj osebni svet. V: Janja Žagar (ur.), *Jaz, mi in drugi: podobe mojega sveta: vodnik po stalni razstavi Slovenskega etnografskega muzeja*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 2013, 121–135.

ŽIDOV, Nena: Muzeji in družbeno vključevanje: primer razstave o brezdomstvu v Slovenskem etnografskem muzeju. *Etnolog* 21, 2011, 245–261.